

'ישמח משה' - התנגדות וסנגוריה

[א]

אין בידינו נתונים המאפשרים לקבוע את זמן היווצרותן של החטיבות הליטורגיות: 'אתה קדשת', 'ישמח משה', 'תכנת שבת' ו'אתה אחד', אולם דבר אחד ניתן לומר בבטחה, שהן לא היו מלכתחילה חלק אינטגרלי של הברכה האמצעית, קדושת היום, ואינן אלא הרחבות מאוחרות יחסית של הברכה, ומבחינת אופיין ההלכתי אינן אלא בגדר מנהג גרידא.

עובדה זו משתמעת כבר מדברי רב סעדיה, שראה צורך להקדים לתיאור תפילות השבת דברים אלו: 'ומצאתי את המנהג שהברכה האמצעית של ארבע תפילות השבת אינה שווה בין תפילה לחברתה'.¹ הקדמה מעוטת מלים זו רבת משמעות היא וכל המצוי אצל שיטת הגאון בסידורו ירגיש מיד נימה של התנצלות מצידו על שפתח את שערי סידורו ליצירות אלה והאציל עליהן מסמכותו. דבריו ניתנים לניסוח מפורט יותר: אמת, הרחבות אלה אינן להן עיקר במסורת ההלכה, אך מכיוון שנתקבלו בנהוג ישראל אין להתעלם מהן ויש להקצות להן מקום בסידור-התפילה.

דוגמה להלך-מחשבתו של הגאון אנו מוצאים בקשר ל'סדר העבודה' ביום הכיפורים. הוא מציין במפורש את המנהג לומר את 'סדר העבודה' גם בתפילת שחרית כמנהג שאין לו עיקר (ליס לה אצל).² למרות זאת הרחיק לכת עד כדי לסייע בסמכותו ובכשרונותיו הפיוטיים לקיומו ולחיזוקו של אותו מנהג. והטעם? משום שנתקבל על-ידי רוב העם.³ כיוצא בזה אתה מוצא בקשר לאמירת ה'אזהרות' בחג השבועות. רב סעדיה נשא פנים למנהג זה שאינו מעוגן במסורת התלמודית וחיבר בעצמו שתי 'אזהרות', 'לא מפני שהן עיקר שאי אפשר בלעדיו, אלא מפני שראיתי שהאנשים נתנו את לבם בהן'.⁴

1 סידור רב סעדיה גאון (תש"א), עמ' קיא. התרגום 'אלסנה' = 'המנהג' תואם יותר את הקונטקסט מ'המסורת', והשווה שם, עמ' קיג, שורות 18—19.

2 שם, עמ' רסג, שו' 24—27.

3 שם, עמ' רסד, שו' 6—3: 'ועכשיו אחרי שקבלו הרוב את המנהג'. אחת ה'עבודות' שבסידור היא יצירת הגאון גופו והוא מעיד על עצמו שחיבר גם 'עבודות' אחרות, אלא שלא הכניסן לסידורו בגלל אריכותן (שם, עמ' רפ).

4 שם, עמ' קנו, שו' 17.

אין לדעת אם בימי רב סעדיה כבר נתרווח מנהג זה בכל מקום או נתקבל רק על-ידי רוב הקהילות. אולם ניתן להביא ראייה שבזמנו של רב נטרונאי גאון עדיין לא היו ההרחבות הנידונות מקובלות בכל מקום. הוא נשאל אם תפילת השבת מתחלפת מתפילה לתפילה או די בנוסח אחד: * 'וששאלתם תפילת של שבת של ערבית [ושל שחרית] * ושל מנחה אם אומרן תפילה אחת כשם שאנו מתפללין ביום הכיפורים ובימים טובים.⁷ כך מנהג זה בשתי ישיבות ובבית רבינו שבבבל: בערבית אומר "ומאבהתך" * ובשחרית אומר "ישמח משה" ובמנחה "אתה אחד ושמך אחד". ברי, בעייה זו נתעוררה אצל השואלים משום שההרחבות האמורות עדיין לא היו נהוגות בחוגם, ומשהתחילו חודרות גם אליהם נתפלגו בני הקהילה לשוללים, שעמדו על משמרת המסורת, ומחייבים שהיו מוכנים לתת רשות כניסה למנהג החדש. עמדו ופנו, כנהוג במקרים של חילוקי-דעות, אל הגאון לשם הכרעה בת-סמכא. ולפי דרכנו למדנו כי במקום השואלים, ששמותיהם ומגוריהם לא נשתמרו, היו תפילות השבת מנוסחות בצורה אחידה כדרך תפילות המועדים, היינו שהברכה האמצעית התחילה ב'אתה ב'חרתנו'.

[ב]

ידיעות נוספות מתקופת הגאונים על נושאנו אין בידינו לפי שעה. לעומת זאת נשתמרה לנו ב'ספר הפרדס' פיסקה רבת-חשיבות בפרשה זו — פיסקה יחידאית שאין לה מקבילה בשאר ספרי דבי רש"י. מתוכה אנו למדים על התנגדות להרחבות הנידונות בתפוצה האירופית. והרי הפיסקה: *

מן הדין נראה שלא היה ראוי להתפלל בשבת אחר האל הקדוש כלום תפלה, כי אם לומר אלהינו ואלהי אבותינו רצה במנוחתינו וכו' עד ברכת מקדש השבת, ומיד רצה ומודים. אלא שנהגו לומר אתה קידשת, ובבקר ישמח משה ובמנחה אתה אחד קדם שיתחיל לומר רצה במנוחתינו, ועילא (= ועילה) מצאו להארץ בתפלה, וגם אתה צאי לך בעקבי הצאן.¹⁰ וכמו כן

5 ספר העתים, עמ' 174.

6 שתי תיבות אלה הושמטו בטעות סופר ע"י הדומות; הסופר דלג מ'ושל' הראשון אל השני.

7 בנוסח התשובה שב'ספר העתים' נוספו המלים 'יצא ידי חובתו או לא'. כבר העיר המהדיר, ר' יעקב שור, (שם, הערה טז): 'תיבות אלו נראה ט"ס'. תוספת זו יסודה באי-הבנה מצד הסופר, שבימיו כבר נשתרשו הרחבות אלה ונעשו חלק בלתי-נפרד של העמידה ולא יכול היה לתאר שהשאלה מתייחסת אל עצם אמירתן לכתחילה, לפיכך פירש שהשאלה היתה, אם בדיעבד לא אמרן, אם יצא ידי חובה או לא. 8 עיין נספח ב.

9 ספר הפרדס, מהד' ח"י עהרנרייך, עמ' שי. ל' ליברייך במאמרו על 'מקרא קדש בתפילה' לא עמד על טיבה ומגמתה של פיסקה זו ואיפיון אותה כ'פיסקה מוזרה', ראה: *The Seventy-Fifth Anniversary Volume of the Jewish Quarterly Review*, 1967, p. 389.

10 ש"ש א: ח.

נהגו לומר תיקנת שבת לפני נעשה לפניך קרבנות חובותינו יהי רצון מלפניך וכו', היה ראוי להתחיל מיד לאחר ברכת הקדוש, אלא שמצאו כן עלילה ונתנו טעם בדבר ותיקנוה לומר ולהאריך בתפילה, ואף אתה אל תטוש תורת אמך.¹¹

ראשית יושם לב, שאותה הבחנה שעמדנו עליה, בין מה שנדרש על-ידי ההלכה לבין מה שנוסף על-ידי המנהג,¹² הוכרה והובלטה בפיסקה זו בבהירות והוצגה כעובדה שאין עליה חולקים. הפיסקה כולה מכילה סנגוריה פולמוסית על ההרחבות הנידונות, ומתוכה עולה הד די חזק של הויכוח שנתעורר סביבו, ולוא לא היו בידינו הוכחות אחרות אלא פיסקה זו בלבד היתה מספיקה להעמידנו על העובדה, שההרחבות קמו עליהן עוררין. המחבר פונה אל השואל (או אל הקורא) בקריאה שלא לסטות ממנהג אבות ('ואף אתה אל תטוש תורת אמך') ומאיץ בו להחזיק בנוהג שנתקבל בישראל ('וגם אתה צאי לך בעקבי הצאן'), בהדגישו פעמיים שהראשונים שתיקנו הוספות אלה טעמם ונימוקם עמם ('עילה מצאו להאריך בתפלה... אלא שמצאו עלילה ונתנו טעם בדבר').¹³

11 משלי א: ח; ו: כ. ראה: פסחים ג, ע"ב וחולין צג, ע"ב. רש"י למשלי א: ח פירש: 'אמך, אומתך, כנסת ישראל'. והשווה לזה רבנו בחיי לפרקי אבות (מהד' ח"ד שעוועל, עמ' תכז): 'ואמרו ו"ל אל תקרי אמך אלא אומתך', וראה דברי המהדיר בהערה 60. בעל 'ספר חסידים' פירש על דרך הגימטריה: 'אמך, א אחד, מ ארבעים, כ חמש מאות, כמניין ישראל' (הוצאת מקיצי נרדמים, סי' תתתרפ"א). ועי' עוד 'ספר הפרדס', עמ' שכט.

12 ראה גם תניא רבתי סי' טו (ורשא, עמ' 39): 'ונהגו העם להתפלל בשחרית ישמח משה וכו'.

13 הטעם המצוטט ביותר בספרות ההלכה והמנהגים לגיוון תפילות השבת בניגוד למתכונת האחידה של תפילות המועדים, קובע כי שלוש התפילות השונות רומזות לשלוש שבתות: 'אתה קדשת' לשבת בראשית, 'ישמח משה' לשבת מתן תורה (או: שבת מרה), ו'אתה אחד' לשבת לעתיד לבוא, 'יום שכולו שבת', או לפי נוסחה אחרת לא רב ע שבתות, אם מתחשבים גם בתפילת מוסף (ראה, לדוגמה, ספר המנהגות לר' אשר בן שאול מלוגיל, ב'ספרן של ראשונים' לש' אסף, עמ' 145, והשווה גם עמ' 177). בשני מקורות נתלה טעם זה באשלי רברבי. לפי ר' אליהו מלונדריש נמצא כבר בסדר רב עמרם (i), ראה: פירושי רבנו אליהו מלונדריש ופסקיו, מהד' מי"ל זק"ש, ירושלים תשט"ז, עמ' לו, והמנהיג מביאו בשם מגילת סתרים לרבנו נסים (עמ' 26, סי' כ; מהד' רפאל, עמ' קנ, ועיין שם הערה 74). לעומתם, במחזור ויטרי (עמ' 155) בקטע המסומן ב'ת' (= תוספת) אינו מצויין שום מקור ספרותי, אלא מובא לפי שמועה מפי נרבוני ('ושמעתי מפי נרבוני אחד'). וכן ר' יעקב בן אבא מרי אנטולי ידע אותו רק מפי שמועה (מלמד התלמידים, יתרו, סט, ע"ב). מצד אחר בתשב"ץ סי' רלב מובא בשם ר' נתן מולג"שטט, ובאבודרהם בשם ר' קלונימוס (מהד' ורשא, עמ' 80; ירושלים, עמ' קמז). נראה כי שני מקורות אלו מתקנים זה את זה ויש לגרוס: ר' קלונימוס מולג"שטט, ושני עדים לגירסה זו, כ"י ואטיקן 303, דף 24 בגליון (אלא ששם נשתבש במקצת שם המקום: זלג שמנש) וכ"י אוכספורד 781,2, דף 66: 'מהר"ר קלונימוס מוליגנשטט' (Seligenstadt). ראה: Germania Judaica, II, עמ' 761.

מלוא משמעותם של דברים אלה, שנשמעת מהם נימה של גינוי כלפי אלה שנזחו את 'תורת האם' וסטו מ'עקבי הצאן', אינה מובנת אלא על רקע ההתנגדות לאותן הוספות, שהיו שקטרגו עליהן וביטלו את אמירתן.

אכן, המתנגדים לא נרתעו מצעד קיצוני זה של ביטול גמור. על כך יש בידנינו עדות מפורשת ממקורות אחרים, בעיקר בנוגע ל'ישמח משה' (ואף ל'אתה קדשת'). בראש המתנגדים מתנוסס שמו של רש"י. ידיעה חשובה זו נחקימה בידנינו בזכותו של ר' אברהם בן נתן הירחי, בעל 'ספר המנהיג'. והרי

דבריו: ¹⁴

רבי' שלמה לא היה אומר ישמח משה, והיה אומר אתה בחרתנו, והיה מזכיר ואומר [ותתן לנו יי אלהינו] שבתות למנוחה, כי לא היה יודע מה ענין לשבת ישמח משה. ורבינו יעקב מ"כ (= מנוחתו כבוד) החזיר הדבר ליושנו ואמר, כי טעם גדול לדבר לומר ישמח משה, דאמר' בפ' [קמא] בשבת ¹⁵ מאי דכתיב לדעת כי אני יי מקדשכם, ¹⁶ אמר הקב"ה למשה מתנה טובה יש לי בבית גנזי ושבת שמה ואני מבקש ליתנה לישראל, לך והודיעם וכו', ולהכי תקנו ישמח משה באותה מתנה טובה של שבת. כ"ש אב"ן (= כך שמעתי אברהם בן נתן).

פליאה גדולה היא שידיעה חשובה זו מצוייה אך ורק ב'ספר המנהיג', ושגם בעל המנהיג גופו לא למדה אלא מפי השמועה. כיצד לא נמצא כל רושם לזה בספרות הרחבה והענפה שיצאה מבית מדרשו של רש"י ותלמידיו (מחזור ויטרי, סידור רש"י, ספר הפרדס, ספר האורה ועוד)? אין מנוס מן המסקנה שבכוונה העלימו עין מדעה זו שראו בה סטייה בלתי-מוצדקת מן המסורת שנתאזרחת בבית הכנסת, ובמיוחד אחרי הסברו של ר"ת שהחזיר את הדבר ליושנו.

וכאן המקום לחזור לרגע לפיסקה שב'ספר הפרדס'. היא מופיעה שם בחיבור קטן שנכלל בספר זה והנושא את הכותרת ¹⁷ 'פירוש תפילות לרבינו שלמה זצ"ל'. בפירוש זה אנו נתקלים בעובדה מתמיהה. בעוד שרש"י מאריך לפרש את תפילת ליל שבת ולדון בדיניה ומנהגיה, ובעוד שתפילות מוסף, מנחה ומוצאי שבת וזכות אף הן לפירוש ולדיון (עמ' שח—שיח), אין בו אף מלה אחת של פירוש לתפילת שחרית ואין בו שום זכר ל'ישמח משה'. המסקנה המתבקשת כמו מאליה היא שכאן, בפירוש זה, נמצא ערעורו של רש"י על 'ישמח משה', וכל העניין נידון להשמטה. מסתבר שהמשמיט הוא גם המוסיף: השמיט את הערעור והעמיד סגוריה במקומו.

ובאמת דעתו של רש"י יש בה כדי להפליא גם אותנו. הייתכן שבגלל אי- יכולתו למצוא הסבר לקשר שבין משה והשבת הורה רש"י היתר לעצמו לעקור

14 שם.

15 שבת י, ע"ב.

16 שמות לא: יג.

17 ספר הפרדס, עמ' רצח.

תפילה קדומה שנתקדשה בקדושת המסורת? אין זאת אלא שעובדה זו יש בה משום הוכחה, שבזמנו ובסביבתו של רש"י עדיין לא ניטשטה הידיעה, שהמנהג לומר 'ישמח משה' אינו נעוץ במסורת קדומה וכל עיקרו אינו אלא תוספת מאוחרת שבאה לקשט את תפילת השבת.¹⁸ לגבי יצירה מעין זאת שונה יחסנו מיחסנו כלפי תפילות החובה. הללו, אם אנו מתקשים בהבנתן אין אנו רשאים לעוקרן ולדחותן, אלא מצווים אנו לחתור בכל כוחותינו המחשבתיים להסבירן ולתרגמן. לא כן היצירה המאוחרת. אם אינה מתיישבת על הדעת מצד תוכנה ואינה מתקבלת מצד לשונה הרשות נתונה לפסלה ולהרחיקה מנוהג בית הכנסת.¹⁹ וכך קרה גם לתפילת 'אתה קדשת'; אף היא לא נמלטה מביטול גמור כנראה על-ידי אחד מחכמי אנגליה בסוף המאה ה-12, ר' (יעקב) אליהו הקדוש, שנהרג על קידוש השם בפרעות-הדמים ביוזם ב-1190. מתוך שסבר שדי בקריאת פסוקי 'ויכולו' פעמיים (אחר התפילה ועל כוס הקידוש), הסיר את תפילת 'אתה קדשת' כולה והחליפה ב'אתה בחרתנו',²⁰ כדרך שעשה רש"י לגבי 'ישמח משה'.²¹

18 מנחם זולאי העלה את ההשערה, ש'ישמח משה' אינו אלא שריד של קרובה אלפביתית שנותרו ממנה האותיות י', כ', ל' (ישמח משה, כליל תפארת, לוחות אבנים) והחזיק אחריו אהרן מירסקי (סיני גז, תשכ"ה, עמ' קכח ואילך). זולאי בא לידי השערה זו על יסוד עד אחד בלבד, קטע גניזה באוסטפורד⁶⁶ 2071 שהגורס 'לוחות אבנים' (ולא 'שני' או 'ושני'). יש בידינו להרחיב את הבסיס הצר של ההשערה ולהוסיף שלושה עדים חדשים, שני קטעי-גניזה מסידור רב סעדיה, TS 10H10²; TS 8H20¹, וקטע: TS NS 272⁴⁹, שלושם גורסים: לוחות אבנים. מובן מאילוי, שתוספת עדות זו אין פירושה, שהדבר הפך לוודאות; עדיין הוא בגדר השערה גרידא, אלא שההשערה יצאה נשכרת ומחוזקת על ידה.

19 והרי דוגמה, ואף היא מתחום ההרחבות. ההרחבה האלפביתית של ברכת התורה ביום שמחת תורה, 'אשר בגלל אבות בנים גידל', שנשתלבה אחרי פתיחת הברכה ב'באי אמ"ה', נתקבלה גם ע"י רב סעדיה שהכניסה לתוך סידורו (מהדורת הדפוס לקויה במקום זה בחסר, אך ראה מאמרי בספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 250, 255). אולם רב סעדיה התנגד לסיום האלפא ביתא מאות צ' והלאה 'משום שיש בה תוספת דברים שאין ראויין לאומרן' (סר"ע ורשא, נב, ע"א; המנהיג [הערה 13], עמ' תיט). דברים אלו אמנם סתומים הם, אך מסתבר שאותה התקוממות מצד אדון הנביאים נגד גורלו של כל בן-תמותה, שבאה לידי ביטוי בחלק זה של הברכה, היתה למורת רוחו של רב סעדיה. יהא אשר יהא פירושם של דברים כלליים אלה, על כל פנים הגאון לא היסס מלפסול חלק זה של הברכה הקדומה, הואיל ובעיניו כלל 'דברים שאין ראויין לאומרן'.

[ר' עמ' 625]

20 ראה א"א אורבך, לקוטים מספרי דבי רש"י, בספר רש"י, בעריכת י"ל הכהן מיימון (ירושלים תשט"ז), עמ' שלד (והערה 19 שם טעונה מחיקה). זהותו של ר' יעקב אליהו אינה ידועה, כמו שהעיר המהדיר (עמ' שכה ועמ' שלד, הערה 18). אך נראית השערתו שהמלים 'ר' יעקב' נכתבו פעמיים וצריך לקרוא רק 'ר' אליהו הקדוש' (עמ' שכה). את האחרון אני נוטה לזהות עם ר' אליהו הקדוש מיורק, ראה: Cecil Roth, *The Intellectual Activities of Med. English Jewry*, p. 22.

21 לעומת מנהגם של רש"י ור' אליהו הקדוש לומר בשבת 'אתה בחרתנו' יש להעמיד את הדעה הקובעת, שתפילה זו נתייחדה באופן בלעדי לחגים ואינה הולמת כלל

מחיקה זו יש בה כדי להמחיש את מעמדה הרופף של ההרחבה האמורה: בימיו ובחוגו עדיין לא הגיעה למעמדן האיתן והיציב של תפילות-הקבע, שכל טיעונים ושיקולים אין בכוחם לעוקרן ולהסירן.

[ג]

סביר להניח מראש, אף אם לא היו לנו עדויות אחרות, שרש"י לא נשאר יחיד במנהגו זה, ושרבים מבני דורו וסביבתו הלכו בעקבותיו. הנחה זו מסתברת מאליה בשל אישיותו רבת הסמכות ורבת ההשפעה של רש"י, והיא משתקפת כבר בדברי המנהיג, שרבנו תם 'החזיר הדבר ליושנו', כלומר שהחזיר לקדמותו את המנהג שנעזב על-ידי אלה שנקטו בשיטתו של רש"י. ידיעות נוספות בסוגיה זו נשתמרו לנו במקורות אחרים ובמיוחד בכתב-יד, והן מצטרפות לתמונה מעניינת של ויכוח שהתנהל בשאלה זו ושהדורות המאוחרים גזרו עליו שתיקה. נתחיל בכ"י בספרייה הלאומית בפאריס, מספר 632, דף 47א. הקטע הנידון מטושטש הוא ואינו ניתן לקריאה נוחה, ומלים אחדות לא עלה בידי לפענח:

הראשונים נהגו לומר בתפלה ישמח משה אבל [יש]
[מהנדזין] ²² בדבר ומתפללין בתפילה אתה בחרתנו
לבטל סדר הנמסר מחכמים הראשונים ...
ישמח משה לומר החזן ²³ והנהגה לומר אתה בחרתנו
יאמר כן: ותתן לנו יי אלהינו באהבה שבתות למנוחה

את אופיה של השבת כזכר למעשה בראשית: 'דקיימא לן דלא אמרינן בחירה אי לא אתרחיש ביה ניסא, כדאמרי' בפסח ... ושבת אינו נס אלא משום וזכר לששת ימי בראשית שנה היוצר ביום השביעי' (מחזור ויטרי, עמ' 105). גם ר' יעקב בר' יקר (מרביותיו של הרמב"ן) דגל ברעיון זה, תוך שימת הדגש על 'ורוממתנו': 'וכל ימים טובים נצטוו על נסים ונפלאות שעשה לנו המקום, אבל שבת לא נצטווה על נסים שעשה לנו כי אם על מה ששבת, לכך אין אומרים בשבת 'ורוממתנו' (פירוש התפילות והברכות, מהד' ש' ירושלמי, ירושלים תשכ"ט, ח"א, עמ' קלא). סברה אחרת כלולה במובאה מכ"י שנדפסה ע"י מנשה גרוסברג (גבול מנשה, פד"מ, תרנ"ט, עמ' 16): 'מפני שיו"ט תלוי בקדוש ב"ד ... וזו היא הבחירה שבחר בנו שמסרה לנו, אבל שבת כתוב 'ויקדשהו' הוא עצמו ולא מסרה לנו. מפני ר' יוסף בדדץ'.

22 המלה מטושטשת ואם איני טועה היה כתוב שם: מדגדדין, וודאי השתבשות של מלה אחרת שהסופר התקשה בקריאתה. גם סופר כ"י פארמה (להלן) התקשה בפענוח תיבה זו והוא העדיף להניח את המקום חלק. משער אני שהתיבה שהתקשו בה היתה: מהנדזין. על מלה נדירה זו ראה גירסת כ"י רומי בחולין מה, ע"א (דקדוקי סופרים, נג, ע"ב, אות נ), ובמיוחד ש' ליברמן (קריית ספר, יד, עמ' 220—221), שהצביע על שימוש בפועל זה בפי חכמי ישראל בימי הביניים. אחד האחרונים הוא ר' יוסף בר' משה, תלמיד ר' ישראל איסרלין (לקט יושר, ח"א, עמ' 64): 'כבר שמעתי כמה פעמים מהנדזין בדבר'. ראה גם: יוסף כהן, ספר זכרון לבית מדרש לרבנים בווינה, תש"ו, עמ' 198.

23 ראה להלן עמ' פד.

את יום המנוח הזה לשבות בו ולנוח בו ול[שמרו כמצות]
 רצונך וכן כתוב בתורתך ושמרו בני ישראל.
 אבל אין נהוג לעבור על מנהג הראשונים. וא"ר נתן ב"ר
 מכיר לפיכך תקנו חכמים ישמח משה ביוצר דהתורה [נתנה]
 ביוצר בשבת ²⁴ וראוי לספר שבחו של משה בתפלה.

קטע זה, בשינויים, נמצא גם בפירוש על התפילות, כתב־יד פארמה 1033 (3057),
 דף 102ב. השוואת שני הטקסטים מלמדת, כי שני כתבי־היד שאבו ממקור אחד,
 על אף ההבדלים שביניהם:

הראשונים נהגו לומר בתפלה ישמח משה אבל יש [מהנדוין] ²⁵ בדבר ואומרי
 אתה בחרתנו ואומרים ותתן לנו יי אלהינו באהבה שבתות למנוחה את יום
 המנוח הזה לשבות בו ולנוח בו באהבה כמצות רצונך וכן כתוב בתורתך ושמרו
 בני ישראל את השבת וכו'. אבל אין טוב לעבור על מנהג הראשונים מנהיגנו.
 ואמ' ר' נתן בן ר' מכיר דתורה נתנה בשבת ביוצר לפיכך ראוי לספר שבחו
 בתפלה.

נבליט נקודות אחדות. ראשית, רש"י לא הוזכר כלל בשני כתבי־היד והעמדה
 השלילית כלפי 'ישמח משה' אינה מוצגת כדעת יחיד, כדרך שעשה בעל 'המנהיג',
 אלא כנוהג שמצא לו מהלכים בחוגים מסויימים. שנית, אנו רואים שדעתו של
 רש"י נתקלה בהתנגדות כבר בחייו, ולא רק אחרי פטירתו, על־ידי נכדו ר"ת.
 אנו רואים שכבר ר' נתן בר' מכיר ממגנצא, בן־דורו של רש"י, שעמד בחליפת
 מכתבים עמו, ובאחת מתשובותיו רש"י כותב עליו: ²⁶ 'מימיו אנו שותים, ופריו
 לחכנו מתוק ... בלול בכל, במקרא ומשנה, תלמוד, הגדה ופיוט' – יצא ללמד
 סנגוריה על 'ישמח משה' וסנגוריותו מכוונת לסלק את תמיהתו של רש"י, שתמה
 'מה עניין לשבת ישמח משה'. ר' נתן משיב, כי הקשר בין שניהם הוא העובדה
 שהתורה ניתנה בשבת בבוקר, לפיכך ראוי לספר שבחו של משה בתפילת שחרית.
 נחזור אל הקטע מ'ספר הפרדס' שהובא לעיל. מעטו של מי יצאו דברים
 אלו? ²⁷ מחוסר עדויות מפורשות אין לזהות את הכותב בוודאות, אולם מסתברת
 ההנחה שיש לזהותו עם ר' נתן בר' מכיר. הנחה זו מתבקשת לאור העובדה
 שהרבה חומר מ'מעשה המכיר' – חיבור שהלך לאיבוד – שנתחבר על־ידי בני
 ר' מכיר, נשתקע ב'ספר הפרדס', ²⁸ והעמדה כלפי המנהגים המשתקפת בקטע

24 שבת פה, ע"ב. 25 ראה הערה 22.

26 תשובות רש"י, מהד' ישראל ש' אלפנבין, עמ' 8.

27 זאב יעבץ (מקור הברכות, עמ' 22) סובר שדברי רש"י הם, וזה אינו שהרי רש"י
 התנגד ל'ישמח משה', עובדה שלא היתה ידועה לו.

28 ראה אברהם עפשטיין (כתבים, ח"א, עמ' רפב) הסובר, ש'מעשה המכיר' נכנס
 בחלקו הגדול לספר הפרדס ולספרי ליקוטים דומים לו. אך ראה כעת
 אברהם גרוסמן, תרביץ מו (תשל"ז), עמ' 123. על כל פנים, אין ספק שהרבה
 חומר מחיבור זה, אם לא בחלקו הגדול, נכלל בספרים הנזכרים. וראה גם צונץ,
Literaturgeschichte, 161: von beträchtlichen Stücken des Buches Hapardes
 ist er der Verfasser

שלפנינו תואמת את עמדת ר' נתן. בקטע זה אין המחבר בא להצדיק את המנהג עלידי מ'ט'עם, אלא ניגש אל השאלה מבחינה עקרונית ודעתו ניתנת לניסוח דלקמן: עלינו להאמין שמנהגי אבותינו 'יסודותם בהררי קדש' ושמייסדיהם בוודאי היו להם טעמים ונימוקים ואפילו אם אין ביכולתנו לגלותם. עמדה זו נוגדת את דעתו של רש"י, שביטל את אמירת 'ישמח משה' משום שהתקשה לעמוד על טעמה. לפי תפיסת המחבר אין קיום המנהג מותנה בהבנתו את תפקידו וטעמו; אנו מצווים ועומדים 'לצאת בעקבי הצאן' ולקיים 'תורת האם' גם במנהגים שאין בידינו לפענח משמעותם וטעמם. בשיטה זו נקט ר' נתן בר' מכיר, כפי שאנו למדים מתשובתו לאחד מחכמי דורו שהטיל ספק בנכונותו של אחד ממנהגי מקומו. ר' נתן גינה אותו על שבכלל נזקק לבחון את סמכותו של מנהג מקובל: 'והוכיחו בתוכחות מה צריך לבדוק לו על מנהג קהילות קדושות מימי קדושים...' ²⁹ אין ר' נתן טוען שהמנהגים נוסדו בלי טעם, אדרבה הוא אומר בפירוש: 'עילה מצאו להאריך בתפילה', ונתנו טעם בדבר, אלא שאין קיום המנהג תלוי בידיעתנו את הטעם, והוא עצמו נתן טעם לאמירת 'ישמח משה', אלא שטעם זה לא נשתמר בקטע הנידון, שבכלל הובא בצורה מקוטעת ומתקבל הרושם שאינו אלא מובאה מקוצרת מדיון נרחב יותר בשאלה זו שנתפלגו בה הדעות.

[ד]

למרות סמכותו הגדולה של ר"ת, ועל אף עדותו של בעל 'המנהיג' שהוא 'החזיר את הדבר ליושנו', נתקיים המנהג לומר אתה בחרתנו זמן מרובה אחר פטירת ר"ת. זאת אנו למדים מדברי ר' יצחק בר' משה, בעל 'אור זרוע', בפרשה זו. ³⁰

ונראה בעיני אני המחבר דלכך מתחיל תפילת שבת ב'ישמח משה' ואינה מתחלת ב'אתה בחרתנו' כמו תפילה לכל המועדים, משום דאמרינן פ' ר"ע (פו, ע"ב): 'דכ"ע בשבת ניתנה תורה לישראל', ועל כן אנו מתפללים כך כדי שיוזכר לנו זכות ³¹ היום הזה שהוא קבלת התורה, וזכות משה רבנו שהיום נתנה לנו התורה על ידו. ומורי ה"ר אליעזר מורמ"ש זצ"ל כתב: ³² ישמח משה במתנת חלקו, 'ביום שמחתכם' (במדבר י: י) זה שבת, לכך יסד בראש

29 מעשה הגאונים, מהד' אברהם עפשטיין ויעקב פריימאן, עמ' 55, ובשינוי קל בשבלי הלקט, ח"ב, סי' נז. וראה כעת א' גרוסמן (שם, עמ' 119): 'בדיקת טעמו של מנהג, כשלעצמה, פסולה היא בעיניו של ר' נתן, ובעמ' 120, הערה 42, הוא מצביע על הבדל בין רש"י ור' נתן בעניין נתינת זרוע, לחיים והקיבה. בעוד שרש"י נכנס לגופו של עניין, הרי 'לדעת ר' נתן יש ליחנם בהסתמכו על העובדה שפעמים הרבה נהג כן לפני ר"י בר' יהודה והוא לא מיחה בידו'.

30 אור זרוע, ח"ב, עמ' 19, עמודה א.

31 ראה להלן, עמ' פה.

32 מובאה זו מצוייה בפירוש על התפילות של הרוקח, כ"י המוזיאון הבריטי 754/XI, דף 57א.

תפילת שבת 'ישמח', כלו' משה יכול לשמוח במתנת חלקו, שהראה לו הקב"ה אוצר שבת 'לדעת כי אני יי מקדשכם' (שמות לא: יג), ויכול לשמוח מזה עכ"ל. וכן בסדר ה"ר משה מיימן זצ"ל³³ מתחלת תפילת יוצר של שבת ב'ישמח משה'. וכן נהגו רוב העולם להתפלל, מיהו יש שמתפללים אתה בחרתנו, וכן שמעתי על גאון אחד שהיה מסדר תפילת יוצר דשב' באתה בחרתנו.

רואים אנו שהוא מציין את אמירת 'ישמח משה' כמנהג רוב העולם, רוב ולא כולו, והוא מעיד במפורש: 'אבל יש שמתפללים אתה בחרתנו', הווה אומר שיותר משבעים שנה³⁴ אחרי פטירת ר"ת עדיין נמשכה ההתנגדות ל'ישמח משה'. ואף מאמציו של בעל 'אור זרוע' להגן על 'ישמח משה' מאלפים הם. הוא עצמו מציע טעם חדש לאמירתו (ונעמוד עליו להלן), הוא מביא את הסברו של רבו, בעל הרוקח, ומה שחשוב ביותר: הוא מסתייע בסמכותו של הרמב"ם שהכניס גם הוא את 'ישמח משה' לסדר התפילה שלו. ברור, המנהג עדיין טעון אישוש ע"י הסברים וזקוק לסנגוריה נגד המערערים הדוחקים את רגליו.

[ה]

ידיעה נוספת בסוגיה זו מצוייה בפירוש על התפילות, כ"י קיימברג. Add. 394, דף 26ב:

ושמעתי שאין כהנים אומ' ישמח משה עד וכן כתוב בתורתך לפי שאינו לא דבר שבח ולא [בקשה]³⁵ אלא אומ' אתה בחרתנו עד ותתן לנו יי אלהינו את יום המנוחה לשבת בו ולנוח בו ולשומרו ככתו' בתורתך ושמרו בני ישראל את השבת.

קביעה זו 'שאינ כהנים' אומרים 'ישמח משה' חידה סתומה היא שקשה להולמה. 'כהנים' מאן דכר שמם?! 'על כורחנו זקוקים אנו לתיקון הטכסט ואני מציע תיקון קל: [ה]כהנים, ומשער שהכוונה היא לכהני מגנצא, אותה משפחה מסועפת שהתגוררה בעיר חשובה זו מימות רבנו גרשם מאור הגולה ובדורו של רש"י ואחריו, ממשפחת ר' יהודה הכהן³⁶ ובניו, שמואל, מאיר ואברהם, שהורו אותהם מובאות בספרם של בני ר' מכיר ובספרי דבי רש"י. השימוש בכינוי 'הכהנים'³⁷ מקביל לשימוש 'הלוויים' לציון חכמי ורמיוזא ר' יצחק הלוי, רבו

33 סדר התפילה של הרמב"ם, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, כרך ז, עמ' 202.

34 ר"ת נפטר ב'1171, ואת זמנו של בעל 'אור זרוע' יש לקבוע בין 1180–1250, ובשנת 1246 עדיין כתב את חיבורו 'א"א אורבך, בעלי התוספות, עמ' 360).

35 תיבה זו החסרה בכ"י הושלמה על ידי.

36 עי' כעת א' גרוסמן, ר' יהודה הכהן וספרו 'ספר הדינים', עלי ספר, א (תשל"ה), עמ' 7 ואילך.

37 השווה גם את הכינוי האחים הכהנים לציון את המקובלים ר' יצחק ור' יעקב בני ר' יעקב הכהן מקשטיליה, ראה: ג' שלום, מדעי היהדות, ב (1927), ותרביץ ב—ה (1931–1934).

השלישי של רש"י, ושלושת בניו, שנתכנו 'רבתינו הלויים'³⁸ או 'הלוויים'³⁹ סתם. ואם כן, שמועה זו בכ"י הנזכר (ושמעתי שאין הכהנים...) מקבילה לשמועה אחרת בעניין אחר המצוייה אף היא באותו כ"י עצמו:⁴⁰ 'ושמעתי שהלויים היו אומ' אותו בגרמיישא'.

אם נכונה השערה זו, הרי למדנו בזה שחוג שוללי 'שמח משה' הורחב; עליו נמנתה משפחת חכמים חשובה ומיוחסת,⁴¹ ונמצאנו למדים שאמירת התפילה הנזכרת גרמה חילוקי-דעות בקהילת מגנצא, שר' נתן בר' מכיר, שהתגורר בעיר זו, חייב אותה, והכהנים שללוה. ואולי מותר להניח גם כן, שעמדתו השלילית של רש"י הושפעה מנוהג כהני מגנצא בימי שהותו בעיר זו.

אפשרות אלטרנאטיבית היא, שתיבת כהנים כולה שיבוש הוא ויש לקרוא: 'ושמעתי שאין חזנים אומרים ישמח משה'. תיקון זה התבקש לי על יסוד כ"י פאריס 632 המצוטט לעיל: '... אבל יש מהנדזין בדבר ומתפללים בתפילה אתה בחרתנו לבטל סדר הנמסר מחכמים הראשונים... ישמח משה לומר אותה בחזון'. בשל טשטוש כתב-היד אין לעמוד על הנוסח המדויק וממילא אין לקבוע בביטחה את משמעות המלים המודגשות בזה. אולם נראה שהכוונה היא, שההתנגדות היתה מכוונת רק לאמירת 'שמח משה' ע"י החזן בחזרת העמידה, אבל על אמירתה בתפילת הלחש על-ידי היחיד לא הקפידו. הבחנה זו בין יחיד וחזן, או לחש וקול רם, בדבר השנוי במחלוקת אינה תופעה חדשה. היא ידועה לנו ממקרים אחרים של שתי נוסחאות מתחרות זו בזו. מעניין הוא, שאף בתחום התוספות לתפילות השבת, שאנו דנים בהן, מודמנת תופעה זו. בתפילת מנחה התהלכו שתי נוסחאות מתחלפות: 'הנח לנו'⁴² ו'אתה אחד'. והנה במנהג המשתקף ב'סדר חיבור ברכות' האיטלקי⁴³ יוחדה הראשונה (שרב סעדיה מעיד עליה

38 ראה מעשה הגאונים, עמ' 41.

39 כ"י קיימברג' Add. 394, דף 36; כ"י המבורג 153, דף 19; ערוגת הבושם, ח"ג, עמ' 464. אף רש"י קורא את רבו, ר' יצחק בר' אליעזר הלוי, 'רבינו הלוי' סתם, ראה: תשובות רש"י (מהד' י' אלפנבין), עמ' 77, 81; אברהם ברלינר, לקוטי בתר לקוטי במבוא למחזור ויטרי, עמ' 173.

40 ראה ההערה הקודמת.

41 ר' אלעזר מוורמס מסר את שלשלת היוחסין של משפחה זו, ראה: יש"ר מקנדיא, מצרף לחכמה (אודיסה תרכ"ה, כא—כב [מובאת גם ע"י גרוסמן, שם, עמ' 10]).

42 ראה סר"ע ורשא, ל, ע"א; גולדשמידט, עמ' עט; סידור רס"ג, עמ' קיג. ר' יהודה בן ברזילי (ספר העתים, עמ' 290) מעתיק מ'נוסחא עתיקתא לגאון' דברים אלה: 'ומצלי צבורא בלחישא מגן ומחיה והא' הקדוש והנחילנו (בתיבה אחת!) כי אתה אבינו עד מקדש השבת, ויש שנהגו לומר אתה אחד עד מקדש השבת'. ב"מ לוינ' (אוצר הגאונים שבת, עמ' 102—103) מתוך שהנוסחה האלטרנאטיבית 'הנח לנו' לא היתה ידועה לו שיבש את הטכסט בשני מקומות: גרס 'והנחילנו' בחשבו שהכוונה ל'והנחילנו' שבברכת קדושת היום, ואת המלים 'ויש שנהגו לומר אתה אחד עד מקדש השבת' סגר בסוגריים לסימן מחיקה. ונראה שגם מהדיר 'ספר העתים', שהעתיק את שתי המלים בתיבה אחת, שגה בכך.

43 ראה אברהם שכטר, *Studies in Jewish Liturgy*, Philadelphia 1930, עמ' 114.

שהיא הנהוגה) לתפילת החזן, ואילו האחרונה נדחקה לתפילת הלחש. סוף דבר: הנוסח המדויק יישאר בתיקו עד שיתגלה מקור מקביל שיאשר או יפריך את השערותינו.

[ו]

אם הציטטה מכ"י קיימבריג' נמצאה פגומה במקצת בעטייה של התיבה המסופקת, הרי חשיבותה לעניינינו לא נגרעה הרבה בשל כך. היא מספקת לנו חוליה נוספת בפרשת הויכוח על 'ישמח משה'. יתרה מזו, מתוכה אנו למדים על רעיון חדש ששימש נימוק לפסילת התפילה.

נימוק זה טוען ש'ישמח משה' אינו לא שבח ולא בקשה. ואמנם חטיבה ליטורגית זו חורגת מיתר ההוספות 'אתה קדש', 'תקנת שבת' ו'אתה אחד', שעיקרן הבעת שבחו של מקום, והמתפלל פונה בהן ישירות אל השם בלשון נוכח. כך גם הנוסחה האלטרנטיבית למנחה, 'הנח לנו', בקשה היא, וכן ברכת קדושת היום גופה, 'רצה במנוחתנו', מכילה שורה של בקשות. מה שאין כן 'ישמח משה' שאינו אלא הימנון לגדולתו של משה, ואינו מכיל אף לא אחד משני המרכיבים המקובלים של תפילת הקבע: שבח (כולל הודיה) ובקשה. הנמקה זו שונה במהותה מנימוקו של רש"י. קיומה של זיקה בין משה והשבת היה מספיק להניח את דעתו של רש"י. לפי הנימוק החדש החטיבה פסולה מעצם מהותה כיוון שיש בה משום הכנסת יסוד זר לתפילת העמידה המסורתית, שנתייחדה להבעת שבחו של מקום ולבקשת צרכיהם של ישראל.

נימוק חדש זה מאפשר לנו להבין על בוריים את דברי בעל 'אור זרוע' המובאים למעלה ולהעריך את החידוש שבהם. הוא פותח את דבריו במלים: 'ונראה בעיני אני המחבר'. בפתיחה זו הוא משתמש כשהוא בא לחדש דבר בשאלה השנויה במחלוקת. ואמנם הסברו יש בו משום חידוש: הוא עונה על שתי הטענות שהועלו נגד 'ישמח משה' גם יחד. על הטענה שאין קשר בין משה והשבת הוא עונה, כדרך שענה ר' נתן בר' מכיר, שהקשר מבוסס על העובדה שהתורה ניתנה בשבת, ועל הטענה ש'ישמח משה' אינו לא דבר שבח ולא בקשה הוא משיב, ש'ישמח משה' הוא בקשה ותפילה, כמובן בעקיפין ובמשתמע: 'ועל כן אנו מתפללים כך, כדי שיזכור לנו זכות היום הזה, שהוא קבלת התורה וזכות משה רבנו שהיום ניתנה לנו התורה על ידו'.

נימוק זה מצאתי גם בפירוש על התפילות המיוחס לראב"ן (לאמיתו של דבר הוא כולל פירושים ממחברים שונים קודמים לו ומאוחרים ממנו), כ"י מונטיפיורי 261, דף 66:

זוכרינו לחיים, שבות הלשון הבטיחני⁴⁴ שדי 'זוכרתי את בריתי עקב', ואע"ג דקיימ' לן דתמה זכות אבות,⁴⁵ פי' מהר"ר יונתן זצ"ל דהני מילי

שאינה עומדת מעצמ', אבל כשמתפללי' זכור לנו ברית אבות אז היא עומדת. והיינו טעמ' נמי שתפילת שבת מתחלת (נמי) ישמח משה ואינה מתחלת אתה בחרתנו, כמ' תפילת מועדים, משום דאמ' בפר' ר' עקיב' "כ"ע בשבת ניתנה תורה לישראל", על כן אנו מתפללי' כך כדי שיזכור לנו אותו יום שקיבל משה את התורה בהר סיני.

ר' יונתן הוא ר' יונתן בר' יצחק, רבו של ר' יצחק בעל 'אור זרוע'⁴⁶. אם הקטע המתחיל 'והיינו טעמא נמי' הוא המשך דברי ר' יונתן (ולא דברי מלקט הפירוש), נמצא שתורת הרב נבלעה בתורת התלמיד עד כדי טשטוש הגבולות ביניהן, והרב דיבר מתוך גרונו של תלמידו.

[1]

המקור דלקמן נשתמר בגליון 'ספר הישר' לרבנו תם,⁴⁷ כ"י אוכספורד 2355, המכיל בשולי הגליון חומר רב שלא נמצא במהדורת הדפוס:⁴⁸

בירושלים קורין את שמע בעמידה בפרק ראשון,⁴⁹ וברכה דיראו עינינו אין אומ' כל עיקר,⁵⁰ ואינן אומ' ישמח משה אלא אתה בחרתנו

46 ראה אר"ו, ח"א, סוף סי' קו; י"ח ליון, תרביץ, כט (תש"ך), עמ' 165.
47 ספר הישר לרבנו תם, חלק החידושים, מהד' ש"ש שלזינגר, ירושלים תשי"ט, עמ' 235, סי' שפט.

48 מחמישים וארבעת 'הסימנים שבכ"י אוכספורד החסרים בכ"י ירושלים' (שם, עמ' 469) ארבעים ואחד מהם נכתבו בגליון כה"י.

49 מנהג ירושלמי זה מבוסס על דעתו של ר' יוחנן האומר 'כל הפרשה כולה בעמידה', והטעם: שכל הפרשה הראשונה צריכה כוונה (ברכות יג, ע"ב), ואינו קשור עם המנהג הארץ-ישראלי לעמוד בקריאת שמע כולה, שהיווה אחת מנקודות המחלוקת בין א"י ובבל ושנגדו מכוונים דברי הקטרוג הקשים של רב עמרם: 'טעות ותעות בידם והדיוטות ובורות וטעות' (סר"ע, ורשא, ה, ע"א; השלם, ח"א, עמ' קא; גולדשמידט, עמ' טו; מרדכי מרגליות, החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, עמ' 91 ואילך). גם בחו"ל היו שפסקו הלכה כר"י (ראבי"ה ח"א, עמ' 26) ואחד מהם ידוע לנו בשמו, ר' אליעזר ממיץ (ספר יראים השלם, עמ' קטו), והוזכר ע"י תלמידו, ר' אלעזר מוורמס (הרוקח הגדול, סי' שכ, עמ' ריב, ותקן שם ר' יוחנן' במקום ר' יהושע'). גדולי ההלכה האחרים פסקו כרבא שאמר (שם) הלכה כר"מ המצריך כוונה בפסוק ראשון בלבד, ורבא בתראה הוא. ויתכן שאלה שפסקו הלכה כר"י היתה להם גירסה אחרת בגמרא: אמר רבא אין הלכה כר"מ. גירסה יחידאית זו מובאת בערוגת הבושם, ח"ב, עמ' 19. אפשרות אחרת, ראה: אפטוביצר, שם, הערה 13. מעניינים הם דברי הפולמוס של המחבר עלום-השם של 'ספר הקנה על המצוות' (קראקא), טו, ע"א, נגד בני חר"ל העומדים בשעת ק"ש: 'אל' ר' ק"ש מעומד או מיושב? אל' בא"י (= בני א"י) יעמדו אבל בני בבל ישבו. אל' אמאי? כאן וכאן יחד אחד להם. אל' בני בבל לא דמו לבני חול... ולא כאלה הרשעים העבריינים הקמים ביחוד בב"ה ומהש"י אינם יראים להעיד עדות שקר בעצמם, שהדברים הנעשים מיושב ועושים אותם מעומד, עליהם הכתוב אומר "והכסיל בחושך הולך"'.⁵⁰

50 ראה יעקב מאן HUCA, ח"ב, עמ' 305.

עד ותתן לנו ה' אל' באהבה את יום המנוחה הזה לנוח בו ולשובות בו ולשומרו וכן כתוב בתורתך ושמרו בני ישראל וכו'.

חשיבות יתרה נודעת למקור זה, שכן הוא מוסר לנו ידיעה רבת-עניין בפרשה סמוייה זו, ידיעה המרחיבה את מחנה שוללי 'ישמח משה' הרחבה טיירטוריאליית מעבר לתפוצה הצרפתית-אשכנזית. גדולה מזו: היא חושפת את המקור הראשון שממנו נבע המנהג הנידון, ונמצאנו למדים שרש"י ויתר חכמי צרפת ואשכנז שאמרו 'אתה בחרתנו' הסתמכו על מסורת ארץ-ישראלית, שהתפוצה האמורה היתה נתונה להשפעתה.

ברם, קביעה זו על מקורו הארץ-ישראלי של המנהג נתקלת בקושי רציני: היא אינה עולה בקנה אחד עם העובדה שכתבי-יד הגניזה המשקפים את המנהג הארץ-ישראלי הקדום אינם גורסים 'אתה בחרתנו' (או: 'אתה בחרת', כנוסח א"י), אלא 'ישמח משה'.⁵¹

קושי זה ניתן לסלק אם נזכור, שגם הנוסח הארץ-ישראלי הקדום, כמו הנוסח הבבלי, לא היה מעור אחד, ושארף בו התקיימו חילופים חשובים בנוסחאות התפילה.⁵² ואם כך, הרי יתכן שבעוד שברוב הקהילות אמרו 'ישמח משה',

51 כותב השורות האלה מעיד על עצמו, שעד עכשיו עדיין לא נתקל בקטע גניזה הגורס 'אתה בחרתנו' (בעצם: 'אתה בחרתה' כנוסח א"י) בתפילת השבת, אע"פ שמספר רב של קטעים בנושא התפילה עברו תחת ידיו במשך השנים. מן הקטעים נוסח א"י המכילים 'ישמח משה' יוזכר אחד שכבר נדפס (ש' אסף, ספר דינבורג, עמ' 125–126), המתאפיין בסימנים ארץ-ישראליים: 'צור ישראל וגואלו' כחתימת ברכת הגאולה, 'שאותך לבדך' כחתימת ברכת 'מודים', ובמיוחד החתימה 'מקדש ישראל ואת יום השבת', שבתקופת הגניזה תוכל להיחשב לסימן מובהק של טכסט ארץ-ישראלי. בימי התלמוד רווחה אמנם גם בסורא, אולם תחת השפעת הבבלי שקבע הלכה כסבי דפומבדיתא (פסחים ק"ו, ע"ב) נעלמה מן השימוש בבבל וכבר מחבר 'החילוקים שבינו אנשי מזרח ובני ארץ ישראל', שכתב בראשית תקופת הגאונים, ב"700 בערך (ראה: מ' מרגליות, שם, עמ' 28–30; הלכות א"י מן הגניזה, תשל"ד, עמ' 8), מונה חתימה זו בין המנהגים המפרידים בין בבל לבין א"י (שם, עמ' 150).

52 דוגמה מאלפת לחילופי-הנוהג שהתקיימו בקרב בני ארץ ישראל עצמם תוכל לשמש בעיית מיקומה של ההבדלה כשחל יום טוב במוצאי שבת, שאין אומרים ברכת 'אתה חונן', בבבל נפתרה הבעיה ע"י רב ושמואל, שתיקנו 'מרגניתא', תפילת 'ותודיענו', המשתלבת בברכה הרביעית, כמנהגנו היום (ברכות לג, ע"ב). ובנוגע לא"י מעיד רב האי גאון: 'אמרו שבארץ ישראל עד עכשיו חותמין אותה ברכת רביעית בפני עצמה' (אוצר הגאונים, ברכות, הפירושים, עמ' 46). לעומת זה, יש לנו עדות חד-משמעית מן הגניזה שבמנהג א"י (רסם אלשאם) שילבו את ההבדלה בברכת 'מודים', ומחבר הקטע מעיד במפורש, שכן נמצא בסידורי א"י (כדי מוג'וד פי סידורה), ראה את הקטע שפרסמתי ב'JJS', ח"ד, (1953), עמ' 32, 71. אין כאן שני עדים המכחישים זה את זה; שני המנהגים התקיימו בא"י במקומות שונים או בקהילות שונות. ועי' פליישר, תרביץ לה (תשכ"ו), 342 ואילך. והשווה גם בעיית קריאת תרשת ציצית בלילה, שבעל הלכות גדולות (825 בערך) מעיד: 'ועד

[ר' עמ' 110, 121]

השתמשו בירושלים ב'אתה בחרתנו'. מנהג ירושלמי זה לא היה נפוץ, לפיכך אין הוא מיוצג, כנראה, בכתבי הגניזה. אמרתי 'כנראה', שהרי אין להוציא מכלל אפשרות שטכסט הגורס 'אתה בחרת' עדיין טמון אי-שם באוצרות הגניזה השונים.

ברם, דעתי נוטה אל אפשרות אחרת, והיא שהפיסקה הנידונה מתייחסת לא לירושלים שמלפני חורבן הישוב היהודי שם על-ידי הצלבנים ושקיעתו של מנהג א"י הקדמון, אלא היא מתארת את המנהגים בקהילה שנתחדשה אחרי הכיבוש המוסלמי ע"י יהודי אירופה, ובמיוחד ע"י עלייתם של שלוש מאות רבני צרפת ואנגליה⁵³ בשנת 1211, והמנהג שלא לומר 'ישמח משה' הועבר על ידם מצרפת לבית הכנסת שיסדו בירושלים.⁵⁴

[ח]

הויכוח על 'ישמח משה' משתקף היטב באגדה אחת המספרת על ראשית צמיחתה של השבת במצרים ועל יוזמתו של משה רבנו בייסודה. היא מצוייה בגירסאות שונות, אולם הצד המשותף שבהן הוא, שכולן להסביר יצאו

עכשיו כמה מדינות (= ערים) בא"י הכין נהיגין למימר באורחא' (דפוס וינה, א, עמודה ג; מהד' הילדסהיימר עמ' 23). אולם בשני קטעי-גניזה (מאן, *HUCA*, ח"ב, עמ' 307—308) מרומזת קריאת שמע כולה, ואין כאן השפעת מנהג מצרים, כמו שסבר מאן (שם, עמ' 303), אלא שבא"י עצמה היו הדעות חלוקות, שכן בעל הלכות גדולות עצמו דייק וכתב 'כמה מדינות אבל לא כולן'.

53 ראה: ר' שלמה ן' וירגה, שבט יהודה, מהד' ע' שוחט, עמ' קמז: 'שנת קע"א העיר השם רבני צרפת ורבני אנגלאטירא ללכת לתוך ירושלים, והיו יותר משלוש מאות, וכבדם המלך כבוד גדול, ויבנו שם בתי כנסיות ומדרשות'. הם התרכזו במיוחד בירושלים ואחדים מהם נודעו בכינוי 'איש ירושלים', כמו בעלי התוספות ר' שמשון משנץ (סמ"ג עשין מח, קכו, ע"ד) ור' יוסף קלצון (Clisson). ראה: א"א אורבך, בעלי התוספות, עמ' 265; ססיל רות, שם (לעיל הערה 20), עמ' 28; ש"ח קוק, עיונים ומחקרים, ח"ב, עמ' 258 ואילך. אחרים השתמשו בכינוי 'ירושלמי', ראה: יעקב מאן, *HUCA*, ח"ג, עמ' 299; ש' קרויס, *REJ*, פב (1926), עמ' 352; יוסף ברסלסקי, ארץ ישראל, ח"ד, תשט"ז, עמ' 158. ראה גם סיכומי של 'פראוור, הצלבנים, דיוקנה של חברה קולוניאלית, ירושלים תשל"ו, עמ' 303—305.

54 ואשר לשני המנהגים האחרים, הללו לא היו מיוחדים לנוסח א"י הקדום, אלא מצאו להם מהלכים גם בצרפת. בנוגע לעמידה בפרשה ראשונה של 'שמע', ראה הערה 49. כמו כן, ההימנעות מלומר ברכת 'יראו עינינו' מקובלת היתה על כמה מגדולי ההלכה בארצות אירופה (ראה: מאמרי 'פרקים בתולדות התפילות והברכות', סיני עז, תשל"ה, עמ' קכת, הערה 63), ולצורך נושאנו יש להבליט במיוחד את חכמי צרפת, הרשב"ם (שו"ת הרשב"א, ח"א, סי' יד ובחידושי לברכות ד, ע"ב, והשווה מאמרי, שם, הערה 64), ובן דורו של רש"י, ר' עזריאל בן נתן ומשפחתו (שם, הערה 63). סביר להניח שמנהגים אלה, שהיו בצרפת בבחינת מנהג יחידים, קיבלו חיווך וסעד בירושלים בהשפעתם של שרידי היהדות הארץ-ישראלית שנתרו לפליטה, שמנהגים אלה היו נקוטים בידיהם.

[ר' עמ' 167]

שאמנם קיים קשר בין משה והשבת, ושקשר זה יסודו בהתרחשות היסטורית, כביכול, בזמן השעבוד במצרים, ובמשתמע היא מגינה על תפילה זו בפני אלה ששללו את אמירתה משום שלא עמדו על קשר זה. הנימה המגמתית בולטת במיוחד בשאלה שבה פותחת האגדה בכ"י פארמה (להלן מספר 5): 'מפני מה מתפללים ישמח משה, בשלמ' 'אתה קדשת' ו'תכנת שבת' שהן מענייני שבת, אלא ישמח משה, מה ענין שמחת משה אצל שבת?'. שאלה זו מבטאת בדייקנות את תמיהתו של רש"י שבשבילה נמנע מלאומרה: 'מה ענין לשבת ישמח משה?'. להלן ניתנות חמש נוסחאות, ארבע מהן מכתבי-יד.

1. כ"י פארמה 1033 (3057), דף 102ב:

כשהיו ישראל במצרים אמר משה לפרעה: שוטה אתה שאתה מייגע את ישראל בלי תת להם מרגוע ונופש יום אחד בשבוע ויחליפו כח ויעשו מלאכה יותר ויותר. אמר לו פרעה: טוב הדבר אשר דברת לעשות, וברר להם משה את יום השבת לנוח בו. וכשאמר לו ה' ה' למשה⁵⁵ 'מתנה טובה יש לי בבית גוני ושבת שמה ואני רוצה ליתנה להם לישראל', 'והנותן מתנה לחברו צריך להודיעו', והודיעם שנאמר לדעת כי אני יי מקדשכם⁵⁶ וראה משה שכיון לאותו יום ושמח שמחה גדולה לכך תקנו ישמח משה.

2. כ"י קיימברג' Add. 394, דף 26ב:

מדרש אגדה⁵⁷ כשהיו ישראל במצרים והכביד פרעה עליהם עבודה קשה בחומר ובלבנים אמר משה לפרעה: 'תפסת⁵⁸ מרובה לא תפסת, תפסת מועט תפסת'. אמר לו פרעה היאך? אמר לו משה בדבר שאתה סבור להרויח בו תפסיד, וכי עלה על דעתך שיוכלו ישראל לסבול לזמן מרובה מלאכה כבידה כזאת בלא הנחה, עוד מעט ימותו כולם, נמצאת מפסיד מלאכתך ותצטרך לשכור פועלים במקום אחר. אמר לו פרעה: מה נראה לך שנעשה להם? אמר לו משה הנח להם יום אחד בשבוע לשבות ממלאכה ויהיו בריאים וחזקים בכל השבוע מאותה שבתה. אמ' לו כדברך יהיה, לך אמור להם שיבחרו את השבת, והיינו שישד ישמח משה במתנת חלקו.

3. כ"י פארמה 403 (1902), דף 223ב:

מצינו במדרש שאמר פרעה (224א) למשה: מה טעם שכל הבניין שישראל עושין מתרוסס ונופל?⁵⁹ ואמר ליה משה רבי' ע"ה לפי שהתקשה (צ"ל:

55 שבת י, ע"ב.

56 שמות לא: יג.

57 נוסחה זו מובאת גם בסידור רבנו שלמה מגרמייזא, עמ' קסו מתוך כ"י מינכן 393, והתכנס שם טעון תיקון. בשורה 7, אחרי תיבת 'תפסת' יש להוסיף: 'א"ל פרעה היאך' וההמשך 'אמר לו'.

58 ר"ה ד, ע"ב ובמקבילות.

59 סוטה יא, ע"א: 'למה נקרא שמה רעמסס? שראשון ראשון מתרוסס', וראה רש"י על אתר: שמ"ר א: י.

שהתקשית) לישראל יותר מעל כל אומה שבעולם, שאין לך אומה שאין לה מנוח ביום אחד בשבוע, רק לישראל שאתה משתעבד בהם תמיד בכל ימות השנה, אלא תן להם יום אחד בשבוע שינוחו בו. הלך משה ובחר לו את יום השבת, וזה שאנו אומרים ישמח משה במתנת חלקו.

4. אבודרהם, דפוס ורשא, מו, ע"ג:

עוד טעם אחר לפי מה שאומר במדרש שבשעה שיצא משה אל אחיו וראה בסבלותם ולא היה להם מנוחה נתקשה לו הדבר הרבה והלך ואמר לפרעה: אדוני המלך, דרך העולם אדון שיש לו עבדים הוא רוצה בקיומם ואתה רוצה לכלות את עבדיך. אמר לו היאך? אמר לו מתוך שאתה משתעבד בהם תמיד ואין להם מנוחה יכלו, אלא תן להם יום א' בשבוע שינוחו בו ויתחזקו ויוכלו לסבול השעבוד. אמר לו בחר להם אי זה יום שתרצה למנוחה בכל שבוע. אמר לו תן להם יום השבת מפני שכל מלאכה שיעשו בו אין בהם סימן ברכה לפי ששולט בו שבת א', והיו נוחין בו בכל שבוע מסבלותם. וכשיצאו ממצרים ניתן להם השבת וכיון שראה משה שהסכימה דעתו לדעת יוצרו שמח שמחה גדולה, ולכך תקנו ישמח משה במתנת חלקו.

5. כ"י פארמה 1131 (3266), אין הדפים ממוספרים:

מפני מה מתפללים ישמח משה, בשלמ' אתה קדשת ותכנת שבת שהן מעיניני שבת, אלא ישמח משה עינין שמחת משה אצל שבת? אלא הטעם יש במדרש, כשבא משה לפני פרעה וכשראה משה את פרעה נשא חן בעיניו, אמ' פרעה למשה: שאל ממני ואתן לך את שאילתך. אמ' לו משה תן לישר' יום זה שינוחו וכל (צ"ל: בכל) שעה שיבוא יום זה. אותו היר' יום שביעי היה, וכשצוה הק' לישראל את השבת ולנוח ביום השביעי, אז שמ' משה שמחה גדולה, שגם הוא באין (צ"ל: כיון) לאותו היום, שבקשו מפרעה שינוחו בו ישר', ולכך אנו מתפללין ישמח משה במתנת חלקו, שניתנה לו שבת במתנה.

מפני קוצר המצע עלי לוותר על ניתוח הנוסחאות השונות וכן המוטיבים השונים שנרקמו באגדה זו ואסתפק במה שחשוב לנושאנו: השוואת ההסבר האגדתי עם שני ההסברים האחרים. לפי הסברו של ר' נתן בר' מכיר, הקשר בין משה והשבת רופף למדי, שכן החוליה המקשרת ביניהם אינה אלא כרונו-לוגית: הואיל ובבוקרו של יום השבת ניתנה התורה, והמתנה שבה מדובר היא — התורה. לפי ר"ת הקשר הוא הדוק יותר: משה קשור עם עצם נתינתה של השבת לישראל באופן פעיל, הוא היה השליח שהעביר את מתנת השבת מבית גניזו של הקב"ה לישראל, והמתנה היא — השבת. אולם אף הסבר זה אין בו כדי להניח את הדעת, ראשית הוא אינו מתיישב עם הביטוי 'מתנת חלקו', שמשמעו הוא שהמתנה היתה מנת חלקו של משה,⁶⁰ ושנית סיבת שמחתו של

60 בעל 'שבלי הלקט' (סי' עו; מהד' ש"ק מירסקי, עמ' 299) הרגיש שבהסברו של ר' נתן לא נתפרשו המלים 'במתנת חלקו', והוסיף משלו: 'שהתורה ניתנה לו במתנה', וכן הוא בתניא רבתי (לעיל הערה 12).

משה לא נתבארה: מה טעם לשמוח בנתינת מצות שבת יותר מבנתינת התורה כולה והמצוות כולן?

שתי נקודות אלה באות על תיקונן באגדה 'ההיסטורית' המלמדת, שהשבת היא מתנה שהעניק פרעה למשה במצרים ושמחתו נבעה מן העובדה שבבחירתו את יום השביעי ליום המנוחה קלע משה לדעת קונו (מספרים 1, 4, 5), או משום שמתנה זו הביאה מנוחה ומרגוע לאחיו המעונים בחומר ובלבנים ואיפשרה את קיומו של העם תחת עול השעבוד (מספרים 2–3).

נקודת המוצא של אגדתנו נמצאת במדרש שמות רבה,⁶¹ ושם המטרה היא פרשנית ונועדה לבאר את הלשון 'וירא בסבלותם', במקום את סבלותם. הצרוף 'ראה ב...' מציין ראיית הלב, כפירושו של רש"י: 'נתן עיניו ולבו להיות מיצר עליהם'. ההיבט הפרשני מפורש בבראשית רבתי לר' משה הדרשן:⁶² 'וירא בסבלותם. מה ראה? ראה להם תקנה לשעבודם כדי שינפשו'. הדרשן הזכיר השתמש בה כדי להוכיח שהשבת ניתנה עוד במצרים, ללא שום קשר לתפילה הנידונה, ובלי אפילו להזכיר את המוטיב של שמחת משה. גם בעל 'ספר הישר' שילב את האגדה בספרו,⁶³ ואף הוא בלי קשר עם 'ישמח משה', רק לשם הרחבת הסיפור המקראי והשלמתו, כדרכו. לעומתם הדרשנים המאוחרים יותר השתמשו בה לשם הגנה על אמירת 'ישמח משה', וכך הפכה האגדה הפרשנית לאגדה מגמתית.

נצביע עוד על עיבוד מעניין של אגדתנו המופיע בכ"י המוזיאון הבריטי 654, דף 97א:

ישמח משה. אמאי נקט לשון שמחה? לפי כשהתחיל משה לצאת ולבא במצרים וירא בסבלותם, ויבקש מאת הש' ויאמר: לכל אומה ואומה יש להם יום אחד בשבוע לנוח בו ולבניך ישר' אין להם מנוחה לעולם, רצונך תן להם יום אחד להרגיע בו. א"ל ה' ב"ה: בחר לך יום אחד בשבוע וינוחו בו. אז בחר משה את השבת. ולאחר שניתנה התורה וראה משה בכבוד השבת וקדושתו או שמח כי בחר בו ושתנו הקב"ה ושנפל בחלקו.

הרעיון שהשבת היתה מעיקרה מתנה מאת פרעה הרשע, ששיעבד את העם והכביד את עולו עליהם, היה בעיני המעבד הזה רעיון בלתי-נסבל שאין להעלותו על הדעת כלל. מה עשה? מחק את שם פרעה והעמיד את הקב"ה במקומו, ולא נתקרה דעתו עד שקבע, כי אחת הסיבות לשמחתו של משה היתה דווקא העובדה, שהשבת ניתנה מאת הקב"ה, מאתו, ולא מאת פרעה.

61 א: כח.

62 מהד' חנוך אלבק, עמ' 13, וראה גם תנחומא הישן, שמות סי' ט.

63 ספר הישר, ליוורנו, עמ' קיד, ב – קטו, א.

נספח א

פיוט המיוסד על 'ישמח משה'

הפיוט הבא מצורף למאמר זה כ'נספח' משום שהוא מהווה כעין ניגוד לנושאנו. לעומת אלה שמצאו דופי ב'ישמח משה' והסירוהו לגמרי מתפילתם, אנו פוגשים כאן אחרים ששקדו על אמירתו ולא ויתרו עליו גם ביום שהמנהג המקובל אינו מחייב את אמירתו: בשבת שחל בה יום טוב, שמתפללים את עמידת החג המכילה 'אתה בחרתנו'. בשבת זו נאמר הפיוט, שמסגרתו היא 'ישמח משה', אחרי תפילת ערבית, כך שאף שבת זו לא יצאה בלי 'ישמח משה'. נוסף לכך, מן ההוראה הליטורגית (להלן) אנו למדים שהשתמשו בפיוט זה גם לעטר בו את תפילת שבת-חול-המועד — שבת שיש לה אופי חגיגי מיוחד, בהבדל משאר שבתות השנה — אף על פי שביום זה כן אמרו 'ישמח משה'. נמצא שתפילה זו נאמרה פעמיים באותה שבת חגיגית.

הפיוט, שמחברו הוא הפייטן הבגדאדי, אלעזר בן יעקב הבבלי ⁶⁴ (1195—1250 בערך), נזכר ראשונה ע"י צונץ ⁶⁵ ועל פיו נרשם ע"י דודון ⁶⁶ ללא ציון מקור נוסף. עד כמה שידוע לי לא ראה עדיין את אור הדפוס. הוא נשתמר במחזור המכיל פיוטים לחגים, לתעניות ולשבתות המצויינות, כ"י המוזיאון הבריטי 685, דף 63א. מחזור זה, המנוקד ניקוד מלא, מתואר ע"י מרגליות ⁶⁷ כמייצג בעיקרו את מנהג רומניאה, ⁶⁸ אך דומה בכמה בחינות למנהג צרפת. לטכסט הפיוט הוקדמה ההוראה הליטורגית דלקמן:

אם חל להיות שבת ויום טוב אומר זה אם ירצה בנועם אחר ויכלו קודם שיתחיל ושמרו בערבית, וכן בשחרית אומרו אחר ישמח משה קודם ושמרו, וכל זה דוקא בחול המועד שחל להיות בו שבת.

64 הספרות על פייטן זה ועל יצירותיו נרשמה כעת ע"י אברהם בן-יעקב, יהודי בבל מסוף תקופת הגאונים עד ימינו, ירושלים 1979, עמ' לו, הערה 23. והוסף: ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, עמ' 107, הערה 7; ד' ירדן, שפוני שירה, ירושלים תשכ"ז, עמ' 54—96.

65 *Literaturgeschichte etc.*, עמ' 505.

66 אוצר השירה והפיוט, א 8784 (ח"א, עמ' 398).

67 *Catalogue of the Hebr. & Sam. MSS in the British Museum*, ח"ב, עמ' 331.

68 במנהג רומניאה נקלט גם פיוט אחר מפייטננו, ראה: ש' ברנשטיין, סיני, יח (תש"ו), עמ' כב.

והרי שתי הערות להוראה זו. המנהג המרומז בה לומר פסוקי 'שמרו' בליל שבת אחרי 'ויכולו' אינו ידוע לי. שנית, קביעתו של צונץ כי הפיוט נועד להיאמר בשבת שחל בה פסח אינה מאושרת ע"י ההוראה שלפנינו (וצונץ הסתמך על כ"י זה), שאינה נוקבת כלל בשם 'פסח', והיא מנוסחת בצורה כללית: 'אם חל להיות שבת ויום טוב'. ייתכן שצונץ בא לידי קביעתו זו הואיל ובכ"י נכתב הפיוט בסוף תפילת ערבית לליל שביעי של פסח. לפני זה כותב הסופר: 'יבזה תם ונשלם סדר ליל ראשון מימים אחרונים של פסח בע"ה'.

הפיוט, שנושאו הוא גדולת משה רבנו ושבחו, עשוי שמונה מחרוזות בנות ארבעה טורים וכל טור רביעי הוא חלק מ'ישמח משה'. ויש להבליט שתופעה נדירה לפנינו, שאחת מתפילות היסוד משמשת מסגרת ליצירה פייטנית דוגמת פסוקים מן המקרא. רשאים אנו לראות בעובדה זו הוכחה לחשיבותה של התפילה בעיני הפייטן ובעיני הציבור שלמענו חיבר את הפיוט. יושם לב גם לנוסח 'ישמח משה' השונה מן המקובל ומכיל את התוספת: 'קבל תורה ונתן לידידים, דברי אמת לשבטי ישראל'. תוספת זו היתה נהוגה בנוסחי ארם צובא,⁶⁹ פרס⁷⁰ וכפא.

אָמֵה הוֹדְעָה מִשְׁפָּטֵי יוֹם הַשַּׁבָּת וְחֻקֵּי
עַל יַד גַּאֲמָן בֵּית לְמַעַן צִדְקוֹ,
דָּפַק דְּלִתִּי תְבוּנָתְךָ וְעִדִּיה בְּדַפְקוֹ
יִשְׁמַח מֹשֶׁה בְּמַתָּנַת חֶלְקוֹ.

5 לְהַבִּיט תְּמוּנָתְךָ בְּעֵין מַדְעוֹ וְשִׁכְלוֹ
הִתְקַדֵּשׁ וְקִדְשָׁתוֹ כִּי אֵין עַל עַפְרָא מִשְׁלוֹ,
וַיֵּצֵא לוֹ שֵׁם בְּרוּם בְּגִדְלוֹ,
כִּי עָבַד גַּאֲמָן קָרְאָתוֹ.

עָלִיו מְרוֹמֵי הַקֹּדֶשׁ וְהוֹדֶה אֲצִלָּתוֹ,
10 וְסֵה אֶל פָּה וּפְנִים אֶל פְּנִים בּוֹ מַלְלָתוֹ,
יּוֹם אֵשׁ דָּת לְבִנְיָה הַנִּחַלָּת
כִּלְיֵי תַפְאֶרֶת בְּרֵאשׁוֹ נִתְּתָה.

69 כ"י אוכספורד 1146, דף 555; דפוס ויניציא רפו. ויש לציין שכמה פיוטים מאלעזר בן יעקב הבבלי נתקבלו במנהג ארם צובא, ראה ברנשטיין, שם, עמ' ט.

70 ש' טל, סידור תפילה נוסח פרס (דיסרטאציה אוניברסיטת תל-אביב תשל"ד), עמ' 68.

6 בכ"י: התקדשתו. התקדש וקדשתו, ראה אבות דר"ג (מהד' שכטר) בשתי

וְרוּעַ קִדְשֵׁךָ חֲשַׁפְתָּ לְעֵינַי כָּל הַמוֹצֵי,
וְעֵין בְּעֵין נִגְלִיתָ לְשִׁבְעִים וְקָנִי,
וְעַל יָד עֵנְךָ עֲבַרְתָּ וַיִּקְרָא בְּשֵׁם יי 15
בְּעוֹמְדוֹ לְפָנֶיךָ עַל הַר סִינִי.

קָדְדָה בְּאַרְבָּעָה יְסוּדוֹת הַמִּתְהַפְּכִים וּמְפוֹרָדִים
וַחֲבָרָם בְּזוֹ הַדְּעַת וְהָיָה לְאַחֲדִים,
וַאֲיַחֲרָ שֵׁם אַרְבָּעִים יוֹם וְאַרְבָּעִים לַיְלָה יְסוּדִים,
קָבַל תּוֹרָה וְנָתַן לִידִידִים. 20

בְּעֲלוֹתוֹ הִתְהַרָה שְׁמַח וִירוֹן,
וּמִלְאָכִי קִדְשׁ אוֹתוֹ יִכְתִּירֶנָּה,
וְנִגְיָדִי דְבָרוֹתָיו יַעֲנִישׁוּן וַיִּזְהִירוּן,
דְּבָרֵי אֱמֶת לְשִׁבְטֵי יִשְׂרָאֵל.

נִוצַל עַדִּי גִלְמוֹ וּפְשִׁט גּוֹפוֹ יְסוּדוֹ, 25
וְעָטָה הוֹד הַשָּׁכַל הַדָּרוֹ וְהוֹדוֹ,

הַנוֹסַחאוֹת, פ"א, א; יומא ד, ע"א. אין... משלו: איוב מא:כה. 14 ועין...
זקני: על פי שמות כד: י. 15 ועל יד ענן עברת: על פי שמות לד: ו. ונראה
שהפייטן פירש 'על פניו' — על פני הענן. פירוש זה משתלב עם המובא בראב"ע על
אתר שהביטוי 'ויתיצב עמו שם' מוסב על הענן, אבל יתכן שיש לגרוס 'ענו' (=
משה). 17 רדה בארבעה יפודות: משה שלט בארבעת היסודות לחברם ולמזגם כאוות
נפשו. מעניין להשוות עם דברי ר' יוסף אבן כספי: אין ספק שמשה היה עולה לשמים
שזה פלא גדול... ואין ספק גם כן שהוא פועל ברוח ובכלל ביסוד האויר וכן ביסוד
המים פעולות כרצונו... ובכלל עשה באלו היסודות כרצונו (תהילה לדוד, ח"א,
פל"ב). המתהפכים: ארבעת היסודות נמצאים בתהליך מתמיד של שינוי ו'התהפכות'
כמו, למשל, הפיכת המים לאויר. ראה גם רמב"ם, הלכות יסודי התורה פ"ד, ה"ה.
22 ומלאכי... יכתירון: ראה: 'מדרש כתפוח בעצי היער' (= 'גדולת משה'):
'והעלה את משה לשמים ועמו המלאכים, חמשה עשר אלף מימינו וחמשה עשר
אלף משמאלו ומ"ט (= ומטטרון) ומשה באמצע' (ורטהיימר, בתי מדרשות, מהד'
חדשה, תש"י, ח"א, עמ' רעז). 23 ונגידי דברותי: על פי משלי ח: ו: 'כי
נגידים אדבר', רש"י: 'דברי נגידות וחשיבות'; א"ע: 'דברים משובחים', וכן
פירשו יונה אבן ג'נאח (ספר השרשים, מהד' בכר, עמ' 283) ורד"ק (ספר השרשים,
עמודה תיג). יענישון ויזהירו: סנהדרין נד, ע"ב: 'ענש והזהיר'. 24 דברי
אמת: במחזור ארם צובא ובסידור כפא: 'דברי חיים', ובסידור פרס: 'אלהים
חיים'. לשבטי ישראל: השווה 'והנחיל תורה לשבטי ישראל' בברכת התורה לשמחת
תורה שפירסם מ' זולאי, ספר אסף (ירושלים תשי"ג), עמ' 312. 25 נוצל עדי
גולמו: על פי שמות לג: ו: 'ויתנצלו בני את עדים'. וראה דעתו של ר' יהודה

לַיִמָּד לְיִשְׂרָאֵל חֻקֵּי אֲשֶׁר לְמֹדוֹ,
וּשְׁנֵי לִוְחֹת אֲבָנִים הוֹרִיד לְנוּ בְּיָדוֹ.

יַעֲקֹב רָאָה וְשָׂמַח וּקְרָאוּ עֹנֵג וְשִׁבְתָּ,
כִּי מָצָא גִלְגָּלֹת עֲשִׂירִית הַבֵּת,
וְכִי רָאָה לִוְחֹת הָאֲבֶן כָּל בֵּן וְבֵת,
וְכֵתוּב בָּהֶן שְׁמֵי רֵת שִׁבְתָּ.

וכן כתוב וכו'.

אבן בלעם (מובא בא"ע לבראשית מט: ו) ש'עדי' כינוי הוא ל'גוף', שהגוף הוא עדי לגפשו, ו'המשיב' בטוב עדיך' (תהל' קג: ה) פירושו: גופך. נופו ויפודו = גופו ועיקרו. 'גוף ועיקר' מציינים את העץ בכללותו (משנה שביעית ב: ג, ועוד). וכאן את הגוף ('כי האדם עץ השדה'). הרעיון: משה לא עלה למרום בגופו, אלא אחרי התפשטות החומר מעליו. 28 לנו: גם במחזור רומניאה, ד' גולד-שמידט, ספר הזכרון ליצחק בן-צבי (= ספונות ח), ח"א, עמ' רכ. וכן הוא בנוסחי ארם צובה, פרס וכפא. 29 יעקב... רשבת: על פי ישעיה נח: יג-יד: 'וקראת לשבת ענג... והאכלתיך נחלת יעקב אביך', וראה לזה שבת קיח, א-ב; בראשית רבה יא: ז (תיאודור-אלבק, עמ' 95); פסיקתא רבתי, מהד' מאיר איש שלום, 120, ע"ב והערת המהדיר; גינצבורג *Legends*, ח"ה, עמ' 291, הערה 139, ועמ' 313, הערה 280. 30 כי מצא וכו': שמות טז: טז, לו. עשירית הבת = עשירית האיסוף.

נספח ב

**'ומאהבתך' ו'אתה קדשת'
(בבל, איטליה, ספרד ואשכנז)**

תפילת 'ומאהבתך' שמקורה בתוספתא ברכות פ"ג, ה"ז (מהד' ש' ליברמן, עמ' 14) היתה הנוסחה השלטת במנהג בבל. ראה: תשובת רב משה גאון (832 בערך) המובאת בסר"ע, ורשא, כה ע"ב, ב'ספר העתים', עמ' 176, וב'ספר המנהיג', עמ' 24, סי' י (מהד' י' רפאל, עמ' קמ); תשובת נטרונאי המצוטטת לעיל (עמ' עו); סר"ע כה, ע"א, וגירסתו מאושרת ע"י בעל המנהיג (שם, סי' ה; עמ' קלז); סידור רב סעדיה, עמ' קיא. היא שלטה שם שליטה בלעדית והנוסחה 'אתה קדשת' אינה מוזכרת אפילו כנוסחה אלטרנאטיבית, שיש שנהגו בה, כשם שהוזכרה 'אתה אחד' כנוסחה אלטרנאטיבית ל'הנח לנו'. שלושה מקורות חשובים מזכירים אלטרנאטיבה זו: א. סר"ע, ורשא, ל, ע"א; גולדשמידט, עמ' עט. ב. סידור רס"ג, עמ' קיג. ג. סידור עתיק ('נוסחה עתיקתא לגאון') המובא ב'ספר העתים' (לעיל הערה 42).

אין שום ספק, שצירוף שתי הנוסחאות, 'אתה קדשת' ו'ומאהבתך', בסר"ע כ"י אוכספורד (= סר"ע השלם, ח"ב, עמ' 18) אינו מקורי וניתן להסבירו כפשרה בין העותקים השונים של סר"ע, שכן התהלכו עותקים מעובדים שלא הכילו אלא 'אתה קדשת' לבד. עותקים כאלה היו בידי הראב"ה (ח"א, עמ' 242) ור' אליהו מלונדריש (לעיל הערה 13), והסופרים עשו פשרה ביניהם והעתיקו את שתי הנוסחאות. ברם, במקרה דנן, מכיוון שבתחום התפילה אנו עומדים, מסתבר יותר, שהצירוף האמור משקף באמת מנהג פשוט, על דרך 'הילכך נימרינהו לתרווייהו', שהיה מקובל בחוגים מסויימים. ואמנם מנהג זה מופיע גם בקטע גניזה TS NS 160⁴ (המכיל דף גדול קרוע), המוסר תחילה 'אתה קדשת' עם פסוקי 'יכולו' ואחריה 'ומאהבתך'. אני מוסר את הטכסט של תפילה זו בשל נוסחו המורחב, שיש בו כדי להדגים את החופש שנהגו כלפיה: ¹¹ומאהבתך יי אלהינו שאהבתה את עמך בית ישראל ומחמתך מלכינו שחמלתה על בני בריתך נתתה לנו יי אלהינו את יום השביעי הגדול והקדוש הזה לאהבה לגבורה לקדושה למנוחה לעבודה לנחלה להודאה לאות ולברית לכבוד ולתפארת לתת לנו ברכה ושלום מאתך.

בנוגע לארצות אירופה — הארץ היחידה שאנו יודעים עליה שמנהג זה נתקבל בה היתה איטליה. כך הוא כבר ב'סדר חיבור ברכות' (יעקב מאן, *HUCA*,

71 ראה מה שכתב יוסף היינימן, *REJ* 125 (1966), עמ' 106.

ח"ב, עמ' 322) וכך מעיד גם ר' צדקיהו ענו ברומא במאה הי"ג (שבלי הלקט השלם, סי' סו; מהד' מירסקי, עמ' 285). מצב זה התמיד זמן מרובה ועוד במחזור רומא דפוס בולוניה, שנת ש' (1549) תופסת 'ומאהבתך' את המקום היחידי בעמידה. אולם בהמשך הזמן התחילה לאבד את שליטתה המוחלטת והצטרפה לחלק את מקומה עם 'אתה קדשת', ובמחזור רומא דפוס ליוורנו תרטז (1856) כבר נדפסו שתי הנוסחאות בשני טורים מקבילים עם כותרת המעידה על הש' תשלוח זו: 'רבים נוהגים לומר במקום ומאהבתך אתה קדשת'. תהליך זה של דחיקת רגלי תפילה זו – ראשיתה נעוצה כבר ב'סדר חיבור ברכות' הנזכר המביא את הפשרה המעניינת, שהיו שהכניסו את פסוקי 'ויכולו', בלי הפתיחה 'אתה קדשת', לתוך העמידה: 'יש שמתחילין ויכולו אחרי האל הקדוש כשמתפללין בלחש, ואומר ויכולו כולו... ומאהבתך כולו' (שם). צעד פשרני זה היה בו משום פתיחת פתח יותר מחודו של מחט להכנסת הפתיחה 'אתה קדשת' גם כן, והביא בסופו של דבר לנישולה הגמור של 'ומאהבתך', או לכל הפחות לידי הרחקתה ממקומה המקורי בתוך העמידה והעברתה לאחריה (ראה: חיד"א, שיעורי ברכה, או"ח סי' רסח, אות ב.).

נראה שתפילתנו היתה נוהגה בתחילה גם בספרד עד שנדחקה ע"י 'אתה קדשת'. דבר זה ניתן להסיק מדברי ר' יהודה בן ברזילי (ספר העתים, עמ' 174): 'יש נוהגין לומר אתה קדשת ויש שנהגו לומר ומאהבתך, והכי דווקא וכן כתבו רבוותא בחיבוריהן'. בשינוי קטן אבל חשוב מובאים דברים אלה ע"י ר' אליהו מלונדריש (לעיל הערה 13): 'כתוב בספר ברזילי יש נוהגין לומר אתה קדשת בלילי שבת ובמחזור כתוב' שאומ' ומאהבתך' (עמ' לח). הרי שבמחזוריים (= בסידורים) שהשתמשו בהם הקהל בימיו גרסו 'ומאהבתך'. ובאמת כך יוצא גם מדברי המנהיג (שם) המציין את המנהג לומר 'אתה קדשת' כ'מנהג צרפת ופרובינצא'. הווה אומר: בימיו נהגו בספרד לומר 'ומאהבתך'.

לבסוף נציין עובדה שיש בה משום חידוש מעניין ומפתיע. גם באשכנז לא נפקד לגמרי מקומה של תפילת 'ומאהבתך'; היא אומצה – בצורה פשרנית – על-ידי גדול חזניה, ר' מאיר בר' יצחק שליח צבור בוורמס, שהשפיע, כידוע, השפעה לא מעטה על עיצוב נוסח התפילה באשכנז. הוא השתמש רק במלים הראשונות שלה והשאר הוא יצירתו-הוא, והיא מגוסחת כך, ש'ומאהבתך' היא המהווה את המעבר אל 'ויכולו', ולא 'אתה קדשת', שאיבדה ע"י כך את יעודה הליטורגי המקורי, לשמש פתיחה לפסוקי המקרא. ידיעה זו אנו למדים מפירושי התפילה כתבי-יד ואטיקן 318 (משנת 1402) ופארמה 1033 (3057). והרי הפיסקה הנידונה לפי כ"י ואטיקן, דף 284א:

ר' מאיר בר' יצחק חזן היה בוורמיוז... ובאתה קדשת
היה מתפלל עד וברכתו מכל הזמנים⁷¹ ומאהבתך יי

⁷¹ הפך הנוסח המקובל הגורס: 'וברכתו מכל הימים וקדשתו מכל הזמנים', בהתאם

אלהינו שאהבת אותנו⁷² נתת לנו יי אלהינו את יום המנוח הזה לשבות בו ולנוח בו, לשבות בו מכל מלאכה⁷³, ולנוח בו מכל פועל, כי בו נחתה מכל פועל מלאכתך וכלית את מעשיך כאמ' ויכולו וכו'.

נקודה אחרת הראוייה לתשומת לבנו היא סיומה של נוסחה מורכבת זו: 'וכלית את מעשיך כאמ' ויכולו'. המלה 'וכלית' מהווה מעבר ישיר אל 'יכולו' המובא לראייה. לא כן ב'אתה קדשת' המסתיימת: 'וברכתו מכל הימים וקדשתו מכל הזמנים'. שני הביטויים המודגשים אינם מעבירים אל הפסוק הראשון 'יכולו' אלא אל הפסוק השלישי: 'ויברך... ויקדש'. היו שראו בזה קושי רציני וביקשו לסלקו בשתי דרכים: על-ידי שינוי הציטטה המקראית או על-ידי קטיעת הפתיחה 'אתה קדשת', ושניהם לדבר אחד נתכוונו: ליצור התאמה גמורה בין הפתיחה ובין הראייה מן המקרא. שינוי ציטטה כיצד? היו שהעדיפו את הנוסח⁷⁴ המביא את הפסוק השלישי בלבד: ויברך... ויקדש⁷⁵. אחרים קטעו את נוסח 'אתה קדשת' כדי להסמיך את המלים 'תכלית שמים וארץ' אל 'יכולו השמים והארץ'. נוסחה זו מצוייה בכ"י קיימברג⁷⁶, Add. 667,1, דף 22ב: 'אתה קדשת את יום השביעי לשמך תכלית שמים וארץ וכן כתוב ויכולו השמים והארץ... לעשות'.

בנוסחתו של ר' מאיר בר' יצחק סולק הקושי בדרך מקורית ושתייה, הפתיחה והציטטה, ניצלו משינוי.

עם סדר הכתובים 'ויברך', 'ויקדש'. נוסחה הפוכה זו מצוייה גם בכ"י פארמה המוסר את הנוסח כולו: 'וגם הוא מתפלל היה כך: 'אתה קדשת את יום השביעי לשמך תכלית מעשה שמים וארץ וקדשתו מכל הימים וברכתו מכל הזמנים. ומאה בתך... והשווה ברכת 'מגן אבות': 'מקדש השבת ומברך שביעי', אולם בסידור רב סעדיה (עמ' קיד) 'מברך' קודם ל'מקדש', וכן הוא בתכלאל (ירושלים), ח"א, קט, א ובקטעי גניזה, ראה מאמרי 'חמישה נושאים בתחום התפילה' בספר זכרון לנפתלי בן-מנחם (בדפוס), פיסקה ג, הערה 9.

72 בכ"י פארמה: 'שאהבת את ישראל עמך'.

73 בכ"י: 'מלאכתו'. בכ"י פארמה נפלה טעות בגלל הדומות: '... ולנוח בו [לשבות בו מכל מלאכה ולנוח בו] מכל פועל'.

74 ראבי"ה ח"א, עמ' 241, הערה 24; ערוגת הבושם ח"ד, עמ' 106, הערה 7. ראה גם יחיא צאלח (תכלאל ח"א, קו, ע"א) שהאריך בזה. הנוסח המקוצר (הנמצא גם בכ"י פאריס 232, דף 41ב ו-637, דף 47א) כרוך גם בבעייה אם יש לומר 'יכולו' בתוך העמידה, אולם נושא זה חורג ממסגרתו המוגבלת של נספח זה.

75 ראבי"ה (שם): 'ויש תפלות שכתוב בהם וכן כתוב בתורתך ויברך וגו'... וליתא... אלא... וכן כתוב בתורתך ויכולו וגו' וקאי ארישא אתה קדשת לשמך תכלית שמים וארץ וכו' ויכולו השמים והארץ... וכן בטור א"ח, סי' רסח: 'ויש סדורים שאין כתוב בהם ויכולו אלא... ויברך... ויותר נכון לאומרו... ומה שאומרים וכ"כ בתורתך ויכולו אינו חוזר על וברכתו שלפניו אלא על שלפני פניו תכלית שמים וארץ וכ"כ ויכולו'. ועי' פרישה, שם, אות א.

נוסחתו זו מצטיינת בתכונה נוספת, תכונה סגנונית. ר' מאיר חיקה את שיטת הפירוש המדרשי שאנו פוגשים בה בכמה מתפילותינו כמו, לדוגמה, בברכת 'נחם' בתשעה באב: ⁷⁶

האבלה והחרבה והבוזייה והשוממה

האבלה – מבלי בניה

והחרבה – ממעונותיה

והבוזייה – מכבודה

והשוממה – מאין יושב.

אף כאן:

ל ש ב ו ת ב ו ו ל ג ו ח ב ו

לשבות בו – מכל מלאכה

ולגות בו – מכל פועל.

נמצאנו למדים, אגב אורח, שיש לנהוג זהירות בקביעת עתיקותן של יצירות ליטורגיות על יסוד סימנים סגנוניים, שכן האחרונים חיקו את הראשונים.

76 דוגמאות אחרות ראה: א' מירסקי, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ח"ו, עמ' 82.

תיקונים והוספות

לעמ' ע"ה, משום שנתקבל ע"י רוב העם
השווה לזה דעת הרמב"ם הל' אישות י"ד, י"ד: לעניין מורדת: 'ואמרו הגאונים שיש להם
בבבל מנהגות אחרות במורדת, ולא פשטו אותן המנהגות ברוב ישראל ורבים וגדולים
חולקין עליהם ברוב המקומות, וכדין התלמוד ראוי לתפוס ולדון'. אנו למדים שגם לפי
הרמב"ם גורם מכריע בקבלתו של מנהג הוא התפשטותו ברוב ישראל.

לעמ' עז, הערה 11
המשוואה 'אמך' = 'אומתך' מופיעה כבר בירושלמי סוף ברכות: אל תבזו כי זקנה אמך אמר
רבי זעירא אם נזדקנה אומתך...

סוף הערה 19
לפי רב נסים גאון במגלת סתרים מקורה של הברכה הוא בירושלמי (ראה ש' אברמסון, רב
נסים גאון, 'ירושלים תשכ"ה, עמ' 283).

לעמ' עח
מנהגו של רש"י נזכר ע"י בעל המנהיג גם בעמ' קעד: "ואני אומר שגם באתה בחרתנו יש
כעין ישמח משה שמזכיר נתינת השבת לישראל ולא לערלים, שבחר בישראל מכל העמים...
וראוי לאומרו בשבת, גם ר"ש (=רבנו שלמה) נהג לאומרו".

לעמ' עח, סוף הפסקה 'וכאן המקום'
יחס חפשי אל המקורות המתיר לעצמו שינוי קיצוני מעין זה, היה חזיון נפרץ באותם
הימים. ראה: א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, עמ' 584 (המפנה את הקורא [בהערה
133] אל מחקריהם של יעקב זוסמן וישראל תא-שמע):

נוהג שרווח ביותר באותם ימים ולאחריהם באשכנז ובצרפת: המעתיקים הרשו
לעצמם בלא חשש להשמיט, לקצר, להוסיף ולשנות בהתאם לדברים שנכתבו
בינתיים או על פי מה שקיבלו בעל-פה, לרוב מבלי להעיר דבר על כך.

המקרה שלפנינו מהווה הדגמה מרשימה ביותר לתופעה תמוהה זו.

לערה 21
צ"ל: יהודה בר' יקר.

'ישמח משה' – התנגדות וסנגוריה

לעמ' פ, הערה 22

ראה גם תשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס פראג, סי' רכא: ויש מהנדז' ואומר'.

לעמ' פב, הערה 32

ראה כעת: פירושי סידור התפלה לרוקח, בעריכת משה הרשלר ויהודה אלטר הרשלר, ירושלים תשנ"ב, ח"ב, עמ' תקכט.

להערה 48

לכ"י אוכספורד של ספר הישר לר"ת ראה י' פליקס, סיני ל"ט (תשט"ז), עמ' קו ואילך; ישראל תא-שמע בתוך: מחקרי תלמוד ב, עמ' 526 ואילך. אגב, בהערה 14 קרא: וידר; עמ' פו.

לעמ' פו, הערה 49, שורה 4 מלמטה

צ"ל: לבני חו"ל.

לעמ' צ, מספר 5

הציטטה לקוחה ממנהגי ר' אברהם חילדיק, שהופיעו כעת בדפוס ע"י שלמה שפיצר, בקובץ על יד, ס"ח ספר ט (תש"ם). ראה שם, עמ' 210 ואילך.

שם, שורה 3

צ"ל: וכשראה פרעה את משה.

לעמ' צג, שתי השורות הראשונות

את המנהג לומר פסוקי 'ושמר' בליל שבת בתוך העמידה מצאתי כעת במקור נוסף: בכ"י פאריס 638, דף 34a. אך שם נאמר אחרי אתה קדשת לפני פסוקי 'ויכולו' וזה דבר תמוה, שכן אתה קדשת הוא מבוא ל'ויכולו', ואם כן הרי אמירת 'ושמר' מפסיקה בין המבוא לבין 'ויכולו'. על כרחך אתה אומר, שהמעתיק הכניס את 'ושמר' שלא במקומו. דבר זה יתחוויר לנו יותר אם נתחקה אחרי התהוותו של מנהג חריג זה בכלל. סביר להניח שהיא קשורה בהתנגדותם של כמה גאונים לאמירת 'ושמר' לפני העמידה כנהוג היום (פרט לנוסח הגר"א). בעוד שרב סעדיה התיר במפורש את אמירתו (ראה סידור, עמ' קיא, שורות 4, 9-8), הרי בבבל היו הדעות חלוקות, ראה: סדר רב עמרם, מהד' ד' גולדשמידט, עמ' סב-סג; יהודה בן ברזילאי, ספר העתים, עמ' 173; תשובות רב שר שלום גאון, מהד' רפאל שמואל הכהן וינברג, ירושלים תשל"ו, עמ' 10. וראה גם אסף, סרס"ג, שם, הערה 3. בעטייה של התנגדות זו היו קהילות – מתוך שלא רצו לבטל לגמרי מנהג זה – שהעבירו את פסוקי

תפילת שבת

‘ושמר’ ממקומם המקורי לפני העמידה והכניסום לתוך העמידה. מעתה גרסת כ”י פאריס ניתנת להתבאר, כאמור, שהסופר טעה והכניס את פסוקי ‘ושמר’ שלא במקומם הנכון.

לעמ' צג, שורות 9-10

השווה את הפיוט שפרסם א”ב הברמן, קובץ על יד, ס”ח, ספר ח (תשל”ו), עמ' 240 ואילך, ש’הקדיש’ הוא מסגרתו. כמו כן הפיוט שנתפרסם ע”י שמעון ברנשטיין, ספר היוכל לאברהם ווייס (ניו יורק תשכ”ד). עמ' רמג ואילך, מבוסס על תפילת ‘אל אדון’.

לעמ' צה, הערות שורה 3

צ”ל: נופו ועיקרו.

לעמ' צו, נספח ב

מאמרי זה נעלם מעיניהם של ע’ פליישר (תפילה ומנהגי תפילה וכו’. עמ' 22), וד”ר יצחק (אריק) זימר, ‘גלגולו של נוסח התפילה בעמידה בליל שבת’, סיני, כרך קג (תשמ”ט), עמ' קסב ואילך.

לעמ' צז, למטה

הציטטה מכ”י ואטיקן 318 מובאת גם ע”י א’ גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ”א, עמ' 296. מספר כה”י שם (487), טעות הוא.

תוספת

אחד מחכמי צרפת החשובים שהחזיק לומר ‘אתה בחרתנו’ הוא ר’ אליהו הזקן, כפי שאנו למדים כעת מכ”י פירנצה (מצוטט ע”י א’ גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ”ה, עמ' 105):

בתפילת היוצר בשבת בעמידה היה רבי אליהו הזקן ז”ל אומ' אתה בחרתנו עד ותתן לנו ה' אלהינו את יום השבת הגדול והקדוש הזה למנוחה לכבוד ולתפארת.

אם המדובר הוא בר' אליהו בר' יהודה מפריס, שגם הוא נתכנה בתואר ‘הזקן’, הרי הרווחנו בזה חוליה נוספת בסוגיה ‘ישמח משה’ – אתה בחרתנו. בניגוד לרכנו תם, בן דורו ובעל פלוגתא שלו בכמה עניינים אחרים (ראה אורבך, בעלי התוספות, מהד' תש”ס, ח”א, עמ' 79, 122), הרי חכם זה, הנמנה עם חכמיה המובהקים של צרפת במאה הי”ב, הלך בעקבותיו של רש”י.